

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОЇ НЕДБАЛОСТІ

SPECIFICITIES OF THE METHODOLOGY FOR THE INVESTIGATION OF OFFICIAL NEGLIGENCE

Вахрушев О.В., аспірант кафедри
кримінально-правових дисциплін юридичного факультету
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Наукову статтю присвячено аналізу актуальних теоретичних і практичних проблем методики розслідування службової недбалості та формуванню окремих методико-криміналістичних рекомендацій щодо здійснення кримінального провадження за цим видом кримінального правопорушення. Проаналізовано точки зору науковців щодо структури окремої криміналістичної методики, кількості та змісту етапів розслідування, специфіки доказування службової недбалості. На підставі аналізу слідчої та судової практики узагальнено та розглянуто типові труднощі та помилки, які мають місце під час досудового розслідування службової недбалості. Зокрема, звернуто увагу на недоліки нормативно-правового регулювання певних сфер службової діяльності, типові помилки слідчих і прокурорів у фактичній та юридичній оцінці дій або бездіяльності службової особи та їхніх наслідків, порушення процесуального порядку збирання доказів. Зроблено висновок про доцільність побудови методики розслідування службової недбалості з включенням до її структури таких елементів, як криміналістична класифікація та криміналістична характеристика службової недбалості, організація та здійснення розслідування на початковому та подальшому етапах, особливості проведення окремих слідчих (розшукових) і залучення експертів. Визначено типові слідчі ситуації початкового та подальшого етапів розслідування службової недбалості. На початковому етапі такими ситуаціями є: 1) до правоохоронного органу надійшла заява або повідомлення про заподіяння збитків внаслідок службової недбалості; 2) під час розслідування іншого злочину було виявлено факт службової недбалості. Для подальшого етапу характерні такі типові слідчі ситуації: 1) сторона захисту визнає винуватість підозрюваного у вчиненні службової недбалості та сприяє слідству; 2) сторона захисту заперече сам факт дій або бездіяльності, які розцінюються слідством як службова недбалість; 3) сторона захисту не заперече відповідні факти дій або бездіяльності, але спростовує їхню юридичну кваліфікацію як службову недбалість. Наведено типовий перелік слідчих (розшукових) та інших дій, спрямованих на вирішення тактичних завдань розслідування службової недбалості.

Ключові слова: розслідування службових злочинів, криміналістична методика, службова недбалість, розслідування службової недбалості, типові слідчі ситуації, етапи розслідування службової недбалості.

The scientific article is devoted to the analysis of relevant theoretical and practical problems of the methodology of investigation of official negligence and the building of certain methodological and forensic recommendations for the implementation of criminal proceedings for this type of criminal offense. Opinions of scientists about the structure of a separate forensic methodology, the number and content of stages of the investigation, specificity of proving official negligence are analyzed. Based on the analysis of investigative and judicial practice, the typical difficulties and mistakes, which exist during the pre-trial investigation of official negligence, are summarized and considered. In particular, attention was paid to shortcomings of legal regulation of certain areas of official activity, typical mistakes of investigators and prosecutors in the factual and legal assessment of an official's actions or inactions and their consequences, violation of the procedural order of gathering evidence. The conclusion about expediency of building a methodology for investigating official negligence with the inclusion in its structure of such elements as forensic classification and forensic characterization of official negligence, organization and implementation of investigations at the initial and the subsequent stages, features of particular investigative (search) actions and involvement of experts is made. Typical investigative situations of the initial and subsequent stages of the investigation of official negligence are identified. At the initial stage such situations are: 1) the law enforcement agency received a statement or notification about damage suffered due to official negligence; 2) during the investigation another crime the fact of committing official negligence was revealed. The subsequent stage is characterized by the following typical investigative situations: 1) the defense pleads the suspect's guilty in committing official negligence and facilitates the investigation; 2) the defense denies the fact of actions or inactions, which are considered by the investigation as official negligence; 3) the defense does not deny relevant facts of actions or inactions but denies their legal qualification as official negligence. The typical list of investigative (search) and other actions aimed at solving tactical tasks of investigating official negligence is given.

Key words: investigation of official crimes, forensic methodology, official negligence, investigation of official negligence, typical investigative situations, stages of investigation of official negligence.

Постановка проблеми. У структурі злочинності у сфері службової діяльності та діяльності з надання публічних послуг помітне місце займають прояви службової недбалості (ст. 367 КК України). Виходячи з аналізу даних офіційної статистики є підстави стверджувати, що стан протидії таким кримінальним правопорушенням в Україні потребує значного покращення. Так, наприклад, у 2017 році було обліковано 1239 фактів службової недбалості, у 2018 – 1559, у 2019 – 1247. При цьому повідомлення про підозру у 2017 році було вручено 201 особі, у 2018 – 266 особам, у 2019 – 191 особі. З обвинувальним актом до суду у 2017 році було спрямовано 183 провадження (14,8%), у 2018 – 234 провадження (15%), у 2019 – 144 провадження (11,5%). Такі показники, на нашу думку, свідчать про наявність значних проблем у діяльності слідчих і прокурорів щодо здійснення досудового розслідування за цією категорією злочинів. Хоча службова недбалість не відноситься до діянь, які є складними для розслідування, але, як бачимо, до суду надходить незнайний відсоток справ. Одним із факторів, який сприяє вищевказаному становищу, є відсутність сучасної кри-

міналістичної методики розслідування службової недбалості, положення якої були б корисними для використання у практичній діяльності з метою зменшення кількості слідчих помилок і подолання проблем у доказуванні у кримінальному провадженні за цим видом кримінального правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До цього часу у вітчизняній криміналістичній науці не здійснювалось окремих наукових досліджень, присвячених питанням розслідування службової недбалості. Такі автори, як Г.А. Матусовський, А.Ф. Волобуєв, О.В. Одерій, Р.Л. Степанюк, О.В. Таран, А.Б. Балонь, Д.А. Бондаренко та інші розглядали окремі криміналістичні прийоми та методи розслідування службової недбалості, але в контексті формування рекомендацій щодо методик розслідування інших видів злочинів, зокрема, економічних, службових, екологічних тощо. Безпосередньо теоретичні засади методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності досліджувала О.В. Пчеліна, яка сформувала низку вагомих наукових положень загального характеру щодо формування окремих криміналістичних методик [1]. Але нау-

кове завдання, що полягає у розробленні видової методики розслідування злочину, передбаченого ст. 367 КК України «Службова недбалість», поки що залишається не вирішеним. Вагомою частиною такої методики мають стати рекомендації щодо здійснення досудового розслідування службової недбалості на різних етапах і проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Метою статті є висвітлення основних теоретичних і практичних проблем методики розслідування службової недбалості та формування окремих методико-криміналістичних рекомендацій щодо здійснення кримінального провадження за цим видом кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі представлено різні думки щодо структури та змісту окремої криміналістичної методики. У контексті побудови рекомендацій з розслідування службової недбалості найбільший інтерес представляють підходи стосовно злочинів у сфері службової діяльності. Зокрема, О.В. Пчеліна зазначає: «У структурі окремої методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності виокремлено наступні елементи: криміналістична характеристика злочинів у сфері службової діяльності; збирання та перевірка первинної інформації про правопорушення у сфері службової діяльності; початковий етап розслідування; наступний етап розслідування; особливості проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій; особливості подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності» [1, с. 18].

Така система елементів видається цілком слушною. Проте слід відзначити, що вона стосується методики загального характеру, яка охоплює всі злочини вказаної групи. У свою чергу, створення більш вузьких (видових і підвидових) методик розслідування вимагає більшої конкретизації та врахування специфіки відповідних злочинних механізмів і підходів до їх викриття та доказування.

Як відзначає В. Малюга: «Структурними елементами методики розслідування окремих видів злочинів дослідники цілком слушно вважають закономірності організації та планування розслідування; криміналістичні особливості перевірки інформації про злочин і відкриття кримінального провадження; слідчі версії, обставини, що підлягають з'ясуванню, профілактичну діяльність слідчого, а також використання спеціальних знань та інші питання. Безумовно, залежно від виду злочину, той чи інший елемент методики розслідування окремих видів злочинів матиме більше або менше практичне значення» [2, с. 64]. У цьому сенсі вважаємо в цілому вірною думку Р.Л. Степанюка, що «окрема спеціальна криміналістична методика (видова, підвидова або спеціальна комплексна) як поєднання науково-практичних рекомендацій найбільшого ступеня конкретності, повинна мати чітке прикладне спрямування, застосовуватись безпосередньо в практичній діяльності з розслідування відповідної категорії злочинів. Структурно вона має складатись із таких частин: а) криміналістична характеристика відповідного виду, підвиду злочинів або їх комплексу; б) початковий етап розслідування; в) наступний етап розслідування; г) особливості тактики окремих слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій» [3, с. 139]. Але уточнимо, що за чинним КПК України значна кількість негласних слідчих (розшукових) дій може проводитись лише у кримінальному провадженні про тяжкі та особливо тяжкі злочини. Службова недбалість до їхнього числа не відноситься, які і багато інших кримінальних правопорушень щодо яких формуються методики розслідування. Крім того, тактика цих дій традиційно розглядається в теорії оперативно-розшукової діяльності. Тому питання щодо обов'язковості включення та змісту відповідних рекомендацій в кожній криміналістичній методиці видається дискусійним.

Також зауважимо, що з службової недбалості є окремим видом злочину, який з криміналістичної точки зору може

бути поділений на певні підвиди за сферами діяльності, де відбувається службова недбалість, місцем службової недбалості в механізмі злочинної поведінки та характером спричинених наслідків [4, с. 158]. Тому перелік складових частин методики розслідування службової недбалості має визначатись залежно від специфіки механізму злочину та процесу його розслідування. До її структури вважаємо доцільним віднести: 1) криміналістичну класифікацію та характеристику кримінального правопорушення; 2) рекомендації з організації та здійснення розслідування на відповідних етапах; 3) особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій і залучення експертів. При цьому криміналістичні класифікація та характеристика службової недбалості являють собою ретроспективні частини методики розслідування, оскільки стосуються механізму кримінального правопорушення. Вони є фактичними підставами для формування решти положень. Інші складові вміщують рекомендації щодо дій слідчого і прокурора безпосередньо на стадії досудового розслідування.

Як відзначено В.Ф. Ступою: «Специфічною рисою службової недбалості для злочинності у службовій сфері є відносна стабільність і невелика кількість фіксованих кримінальних правопорушень за високого рівня їх латентності. Розслідування та кваліфікація службової недбалості ускладнені також специфікою механізму здійснення цього злочину і складністю формування доказової бази» [5, с. 152].

За нашими даними, основними причинами ускладнень при розслідуванні цього кримінального правопорушення є прогалини в нормативно-правовому регулюванні різних сфер службової діяльності та помилки слідчих і прокурорів під час надання фактичної та юридичної оцінки дій або бездіяльності службової особи, спричинених наслідків. У результаті на стадії досудового розслідування трапляються недоліки і порушення, які призводять до труднощів у доказуванні.

Наприклад, у м. Львові суд виправдав службову особу регіонального органу Держгеокадастру, яка обвинувачувалась у службовій недбалості, внаслідок чого земельна ділянка була переведена з комунальної до державної власності. При цьому у вироку суду відзначено, що сторона обвинувачення не довела обставину, що земельна ділянка на момент її передачі у приватну власність перебувала в комунальній власності. Як і відсутні будь-які інші відомості, що засвідчують перебування згаданої земельної ділянки в комунальній власності і в матеріалах кримінального провадження. Фактично земельна ділянка була у державній власності. Отже, службова особи діяла у межах своїх повноважень, а стороною обвинувачення не було доведено наявність події кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України) [6]. Зазначений приклад підтверджує необхідність ретельного дослідження під час досудового розслідування об'єктивної сторони службової недбалості, об'єкта та предмета посягання, зокрема, вилучення та вивчення документів, які супроводжують господарські та управлінські операції, а також аналізу норм регулятивного законодавства в даній сфері.

В іншому кримінальному провадженні керівника комунального підприємства було звинувачено в службовій недбалості під час укладання господарських угод щодо реконструкції водопроводу, нагляду та контролю за проведенням відповідних робіт, внаслідок чого їх обсяг було завищено. В суді службову особу було виправдано через неповеденість складу кримінального правопорушення. Зокрема, факт невідповідності обсягу фактично виконаних робіт їхньому документальному відображенню був визначений за допомогою будівельно-технічної експертизи, яка проводилась за матеріалами (протоколом огляду місця події та іншою будівельно-технічною експертизою), одержаними в іншому кримінальному провадженні. При цьому слідчим суддею не надавався доступ слідчому до

цих матеріалів. На цій підставі висновок експерта був визнаний недопустимим доказом. Крім того, в обвинувальному акті та матеріалах справи відсутні докази щодо форми вини, мотиву і мети вчинення обвинуваченим кримінального правопорушення [7]. Це підкреслює важливість збирання фактичних даних під час досудового розслідування службової недбалості максимально повно і лише у передбачений законом спосіб.

Наголосимо, що під час розслідування службової недбалості важливо зібрати фактичні дані, які не є суперечливими і щодо всіх обставин, які підлягають доказуванню відповідно до ст. 91 КПК України. В іншому випадку досягати успіху в доказуванні не вдасться. Наприклад, у кримінальній справі за звинуваченням лісничого у вчиненні службової недбалості, що призвела до незаконної вирубки лісу, судом було зазначено, що «жодний із наданих стороною обвинувачення доказів як сам по собі, так і в сукупності з іншими, з точки зору достатності та взаємозв'язку, не дає достатніх підстав стверджувати поза розумним сумнівом про винуватість особи у вчиненні інкримінованого йому злочину» [8].

Таким чином, методика розслідування службової недбалості повинна включати конкретні рекомендації щодо збирання, перевірки й оцінки фактичних даних, що входять до предмета доказування і стосуються події кримінального правопорушення; винуватості підозрюваного в його вчиненні, форми вини, мотиву і мети вчинення кримінального правопорушення; виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; обставин, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання (ч. 1 ст. 91 КПК України) [9].

Відповідні рекомендації будуються щодо кожного етапу розслідування та типової слідчої ситуації. Тому в методиці розслідування службової недбалості видається доцільним виокремити певні етапи розслідування і здійснити типізацію слідчих ситуацій за допомогою компонентів інформаційного характеру.

В.М. Шевчук вказує: «Під етапом розслідування злочинів слід розуміти окремих проміжок часу (стадію) в загальному процесі розслідування злочину, що характеризує стан слідства і визначається необхідністю вирішення певних завдань, пов'язаних з встановленням предмета доказування, прийняттям процесуальних рішень по кримінальній справі, зумовлених ситуаціями розслідування і специфікою проведення слідчих, оперативно-розшукових та інших дій, тактико-криміналістичних комплексів, у тому числі тактичних операцій» [10, с. 239]. Отже, в процесі розслідування службової недбалості відповідно до особливостей обставин, які впливають на стан і можливості слідства, може бути виділено кілька етапів.

На думку В.А. Журавля: «У періодизації досудового розслідування можливим є виокремлення таких етапів: 1) відкриття кримінального провадження (вихідний етап); 2) початок кримінального провадження (початковий етап); 3) продовження кримінального провадження (наступний етап); 4) завершення кримінального провадження (завершальний етап). Вихідний етап обмежується моментом внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР)» [11, с.142].

З даного питання відзначимо, що процес досудового розслідування службової недбалості не характеризується надвисокою трудомісткістю і значними часовими рамками, оскільки саме кримінальне правопорушення не відноситься до числа тяжких. Тому немає необхідності виділяти велику кількість етапів розслідування, адже не всі вищевказані періоди мають достатню специфіку в орга-

нізаційно-тактичному плані. Зокрема, такими особливостями не характеризуються стадії внесення інформації до Єдиного реєстру досудових розслідувань і завершення кримінального провадження, оскільки полягають лише у виконанні певних процесуальних дій. Враховуючи це, на нашу думку, в структурі методики розслідування службової недбалості достатньо виділити два етапи – початковий і подальший.

У криміналістиці слідча ситуація розглядається в широкому та вузькому розуміннях. При цьому практично більш значущим є вузьке її розуміння як характеристики інформаційних даних, які має слідство на різних стадіях досудового розслідування [12, с. 431-432]. Таким чином, типові слідчі ситуації в методиці розслідування службової недбалості визначаються з урахуванням характеру інформації, яка є наявною у слідчого на певному етапі.

Криміналістичні рекомендації щодо процесу розслідування службової недбалості загального характеру надає В. Луцик, наводячи такі основні положення: 1) кримінальне провадження зазвичай розпочинається після огляду місця події (місця, де настали суспільно-небезпечні наслідки службової недбалості); 2) при розслідуванні злочину обов'язково перевіряється версія, чи не була використана ситуація, що виникла внаслідок допущеної службової недбалості, для вчинення іншого злочину або його приховування; 3) першочерговими процесуальними діями є: витребування документів, які підтверджують у особи наявність службових обов'язків щодо розпорядження певним майном; допити свідків; вручення повідомлення про підозру і допит підозрюваного; проведення судових експертиз (судово-товарознавчої, судово-технологічної, судово-технічної, судово-економічної); 4) після цього слідчий проводить відкриття матеріалів кримінального провадження, складає обвинувальний акт або клопотання про звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності і направляє матеріали кримінального провадження прокурору [13, с. 327-328]. За результатами проведеного нами аналізу й узагальнення матеріалів кримінальних проваджень щодо службової недбалості є можливість доповнити та уточнити вищевказані рекомендації з урахуванням етапізації процесу розслідування та застосування ситуаційного підходу.

Так, для початкового етапу досудового розслідування службової недбалості характерними є наступні типові слідчі ситуації: 1) до правоохоронного органу надійшла заява або повідомлення про заподіяння збитків внаслідок службової недбалості; 2) під час розслідування іншого злочину (корупційного кримінального правопорушення, шахрайства, ухилення від сплати податків і т.п.) було виявлено факт службової недбалості. На подальшому етапі можуть скластись такі типові ситуації: 1) сторона захисту визнає винуватість підозрюваного у вчиненні службової недбалості та сприяє слідству; 2) сторона захисту заперечує сам факт дій або бездіяльності, які розцінюються слідством як службова недбалість; 3) сторона захисту не заперечує відповідні факти дій або бездіяльності, але спростовує їхню юридичну кваліфікацію як службову недбалість (доводить правомірність дій або бездіяльності, заперечує заподіяння збитків або причинний зв'язок між шкодою та діями або бездіяльністю службової особи тощо).

Найбільш поширеними й ефективними слідчими (розшуковими) та іншими діями, спрямованими на вирішення тактичних завдань розслідування службової недбалості є: 1) огляд місця події (у випадку настання шкідливих наслідків у матеріальному середовищі певного місця); 2) допити потерпілих (за їх наявності) і свідків; 3) витребування, одержання тимчасового доступу і вилучення документів: а) про службовий статус і коло обов'язків підозрюваного; б) щодо господарських, розпорядчих або інших операцій, з якими пов'язано виникнення наслідків службової недбалості; в) які підтверджують розмір шкоди, заподі-

яної внаслідок службової недбалості; г) які характеризують особу підозрюваного; д) які містять вільні зразки підпису, почерку, відбитків печаток, штампів, бланків тощо; 4) вивчення і огляд документів; 5) проведення ревізії (за необхідності); 6) допит підозрюваного; 7) залучення експертів у галузі судово-економічної, інженерно-технічної, почеркознавчої, товарознавчої та інших видів судової експертизи; 8) одночасні допити кількох раніше допитаних осіб; 9) слідчий експеримент. Цей перелік не є вичерпним, але відображає найбільш типові алгоритми розслідування даного виду кримінального правопорушення.

Висновки. Методика розслідування службової недбалості належить до числа видових криміналістичних методик і структурно має складатись з таких складових частин: 1) криміналістична класифікація та криміналістична характеристика службової недбалості; 2) організація та здійснення розслідування на початковому та подальшому етапах; 3) особливості проведення окремих слідчих (розшукових) і залучення експертів.

Труднощі та типові помилки, які допускають слідчі та прокурори на стадії досудового розслідування службової недбалості, в основному пов'язані з недоліками

нормативно-правового регулювання певних сфер службової діяльності, неправильною юридичною та фактичною оцінкою дій або бездіяльності службової особи та спричинених наслідків, а також порушеннями процесуального порядку збирання доказів у кримінальному провадженні.

Типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування службової недбалості є наступні: 1) до правоохоронного органу надійшла заява або повідомлення про заподіяння збитків внаслідок службової недбалості; 2) під час розслідування іншого злочину було виявлено факт службової недбалості. Для подальшого етапу характерними є такі типові ситуації: 1) сторона захисту визнає винуватість підозрюваного у вчиненні службової недбалості та сприяє слідству; 2) сторона захисту заперечує сам факт дій або бездіяльності, які розцінюються слідством як службова недбалість; 3) сторона захисту не заперечує відповідні факти дій або бездіяльності, але спростовує їхню юридичну кваліфікацію як службову недбалість. Відповідно до кожної ситуації обирається найбільш доцільний алгоритм проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пчеліна О. В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 40 с.
2. Малюга В. Структура методики розслідування окремих видів злочинів і місце в ній взаємодії слідчого. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. №8. С. 61-65. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/v8/15.pdf>.
3. Степанюк Р. Л. Теоретичні засади методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2012. 475 с.
4. Вахрушев О. В. Криміналістична класифікація службової недбалості // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2020. № 60. С. 155-159.
5. Ступа В. Ф. Специфічні риси службової недбалості як злочинного явища // *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 2 (27). 2019. С. 152-156.
6. Вирок Галицького районного суду м. Львова у кримінальній справі № 461/2103/19 від 27 лютого 2020 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88062893> (дата звернення: 15 травня 2020).
7. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області у кримінальній справі № 243/7977/18 від 3 березня 2020 року URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87973297> (дата звернення: 16 травня 2020).
8. Вирок Перечинського районного суду Закарпатської області у кримінальній справі № 304/523/18 від 5 серпня 2019 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83574823> (дата звернення: 18 травня 2020).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 11 травня 2020).
10. Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації : монографія / В. М. Шевчук. Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2013. 440 с.
11. Журавель В. Проблеми періодизації досудового розслідування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. №2 (77). С. 136-144. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9424/1/Zhuravel.pdf> (дата звернення: 05 травня 2020).
12. Криміналістика : підруч. / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. : за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид. переробл. та доповн. К. : Ін Юре, 2016. 640 с.
13. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / За ред. М. І. Хавронюка. К. : Москаленко О. М., 2019. 464 с.